

ПРОСТОРОВО-КІЛЬКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ “ВИСОТИ” У СУЧАСНІЙ ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ

Такі семантичні категорії, як час (темпоральність), простір (локативність), якість, кількість, посесивність, умова, причина тощо, давно виділені науковим пізнанням. Однак можливість їхнього постійного вичленювання в результаті конкретного аналізу висловлювань не втрачає своєї цінності. Серед категорій пізнання, за допомогою яких може бути “описана” цілісність лексико-семантичної системи, обов’язково фігурують категорії простору і кількості.

Коли йдеться про розміри об’єкта, у свідомості мовця вони співвідносяться з уявленням про середню, нормальну величину, яка може змінюватися залежно від стандартної для усіх носіїв мови ситуації. Типова “усереднена” ситуація відома членам конкретного соціуму зі спільної для них “картини світу” [Вольф 1978, 5].

Інформація про висоту дому чи гори пов’язується з конкретною ситуацією: так, поняття *великий дім* у ситуації села і в ситуації міста є різними за абсолютною величиною. Таким чином семантика просторово-кількісних прикметників є відносною, абсолютної міри ознаки для них не існує, оскільки вона діє лише для певного класу і передбачає знання приблизних співвідношень за кількістю ознаки.

Критерії кваліфікації ґрунтуються на уявленні суб’єкта оцінки про предмет або дію, яка може розглядатися як позитивна або негативна (“добре/погано”), або на уявленні про усереднений стан речей, який прийнято в певному соціумі (“багато/мало”). Саме з кваліфікацією другого роду пов’язані просторово-кількісні прикметники [Вольф 1978, 59]

Категорія просторової кількості в мові представлена у взаємодії елементів різних мовних рівнів. Лексичне значення – не механічно перенесений у мову сигніфікат поняття, це його функціональне перетворення, що викликане взаємодією цього поняття зі сферою граматичних, епідігматичних та інших значень. Одним

із параметрів, тісно пов'язаним із функціонуванням лексики в тексті, можна вважати семантичну сполучуваність слова. Дослідники неодноразово висловлювали думку про те, що в семантичну структуру тлумачень прикметників повинна якимось чином входити система тих денотатів (референтів), характеристики яких можуть цими прикметниками описуватися. “Без іменника, явного або уявного, немає прикметника” [Щерба 1957, 70], оскільки, сполучаючись із предметним іменем у мінімальних означальних синтагмах, прикметники конкретизують свою номінативну вартість.

Причину взаємозв'язку двох слів у тексті слід шукати за межами мови – у зовнішній дійсності. Два слова можуть спільно зустрічатися в мовленні за умови, що між денотатами (сигніфікатами) цих слів у зовнішній дійсності існують певні, “речові”, відношення [Левицкий 1989, 43]. Так, імена предметів (іменники) об'єднуються в мовленні з такими іменами статичних ознак (прикметниками), які людський розум приписує цим предметам або (що те саме) вичленовує з них [Морковкин 1979, 131].

М. Бірвіш [Bierwisch, Lang 1989] вважає, що механічне приписування, наприклад, ознаки довжини до горизонтальних об'єктів не дає результатів, що відповідають фактам природної мови: якщо *комин* можна назвати *високим*, то про *водостічну трубу*, незважаючи на те, що вона також розташована вертикально, слід говорити *довга*, а не *висока*. Тоді в межах структурного опису семантики було запропоновано ускладнити репрезентацію об'єктів за допомогою збільшення кількості ознак, додати, зокрема, ознаку, яку можна було б назвати ознакою “незалежності” об'єкта, і за якою виявилися б протиставленими *комин*, що стоїть “незалежно”, і пов'язана зі стіною будівлі *водостічна труба*.

Л. Талмі у своїх дослідженнях семантики простору [Talmy 1983] запропонував взагалі відмовитися від семантичного “вимірювання” об'єктів незалежно від їхніх типів. Автор вважає, що підхід, при якому в кожного об'єкта можна виміряти довжину, ширину, товщину і т. ін., накинута нам евклідовою геометрією і не пов'язаний з тими уявленнями про простір, які відображає наша мова. Мова ж оперує не геометрією, а топологією об'єктів. Таким чином, носій мови уявляє собі топологічні типи “контейнерів”, “безконечних просторів”, “отворів”, “стрижнів” (тобто жорстких довгих предметів), “шнурків” (тобто гнучких довгих

предметів) тощо. У кожного такого топологічного типу – свій набір релевантних вимірів. Представники цього напрямку зауважують, що топологічний тип об’єкта визначається його геометрією, положенням у просторі і способом його використання [Рахилина 1997, 127].

У концепції визначних авторитетів у галузі моделювання просторових категорій М. Бірвіша і Е. Ланга найголовнішою вважається вертикальна вісь, оскільки вона повторює орієнтацію людини і відповідає осі земного тяжіння [Bierwisch, Lang, 1989]. Саме тому аналіз сполучуваності просторово-кількісних прикметників із топологічними типами імен варто почати з прикметників, які “працюють” на цій осі.

У спеціальних дослідженнях для опису семантики висоти в прототипових предметних контекстах використовують семантичні ознаки, які вказують на вертикальність протяжності, як: “вертикальний напрямок протяжності” [див.: Гумовская 1987, Журинский 1971]. Однак, оскільки вертикальність є параметром “скерованим”, при характеристизації простору у вертикальному напрямку необхідно відштовхуватись від якоїсь точки. Говорячи про високі об’єкти, слід розуміти, що йдеться про їхню вертикальну протяжність знизу вгору, тобто прототиповою ситуацією є опис просторово-кількісної характеристики об’єктів у напрямку знизу вгору.

У сучасній турецькій мові прикметником, що описує вертикально орієнтовані об’єкти з початком внизу є *yüksek*. Йому притаманні три типи вживань:

1) *yüksek* ‘високий’ використовується для опису просторової кількості вертикально витягнутих знизу вгору об’єктів жорсткої конфігурації – “шпилів”: *yüksek ağaç* ‘високе дерево’, *yüksek dolap* ‘висока шафа’, *yüksek şapka* ‘висока шапка’, *yüksek dağ* ‘висока гора’, *yüksek tepe* ‘високий пагорб’, *yüksek yapı* ‘висока будівля’, *yüksek ayakkabı* ‘високе взуття’, *yüksek topuklar* ‘високі підбори’, *yüksek ev* ‘високий будинок’, *yüksek kapı* ‘високі двері’, *yüksek pencere* ‘високе вікно’, *yüksek vücüt* ‘висока фігура людини’;

2) *yüksek* сполучається з іменами на позначення об’єктів топологічного типу так званих піднесених над поверхнею “опор”: *yüksek sandalye/koltuk* ‘високий стілець/крісло’, *yüksek masa* ‘високий стіл’, *yüksek merdiven* ‘високі сходи’, *yüksek dalga* ‘висока хвиля’, *yüksek duvar* ‘висока стіна’, *yüksek kenar* ‘високі краї’;

3) *yüksek* сполучається з іменами на позначення топологічного типу об'єктів, що постійно розташовані над поверхнею, основою *yüksek bulutlar* ‘високі хмари’, *yüksek köprü* ‘високий міст’, *yüksek dallar* ‘високе гілля’, *yüksek uçuş* ‘високий політ’.

На перший погляд, такі “дистантні” вживання *високий* виходять поза межі дослідження просторової кількості, однак уважніше спостереження за їхнім функціонуванням не залишає сумнівів щодо тісного онтологічного зв'язку цього топологічного типу об'єктів із двома попередніми. До цього типу належать імена, що позначають висоту об'єкта над умовно прийнятим рівнем, наприклад: *yüksek bel* ‘висока талія’, *yüksek yaylalar* ‘високі полонини’, *Yüksekayyla* (назва села, провінція Чорум, Туреччина) та под.

Синонімом до *yüksek* ‘високий’ у прототипових предметних контекстах виступає прикметник *büyük* ‘великий’: *büyük ağaç* ‘велике дерево’, *büyük direk* ‘велика щогла’, *büyük dalga* ‘велика хвиля’, *büyük duvar* ‘велика стіна’, *büyük ev* ‘великий будинок’ та под. Однак у цих випадках *büyük*, на відміну від *yüksek*, описує відразу всі функціонально вартісні в конкретній комунікативній ситуації протяжності об'єкта. Так, *büyük bina* ‘велика будівля’, на відміну від *yüksek bina* ‘висока будівля’, є ще й великою в діаметрі; *büyük ağaç* ‘велике дерево’, на відміну від *yüksek ağaç* ‘високого дерева’, є ще й грубим у стовбурі та з розлогою кроною.

Антонімом до *yüksek* ‘високий’ у прототипових предметних контекстах виступає прикметник *alçak* ‘низький’: *alçak dağ* ‘невисока гора’, *alçak dolap* ‘низька шафа’, *alçak topuklar* ‘низькі підбори’ (перший тип уживань), *alçak masa* ‘низький столик’, *alçak sandalye/koltuk/iskeleme* ‘низький стілець/крісло/табуретка’ (другий тип уживань), *alçak dallar* ‘низьке гілля’, *alçak tavan* ‘низька стеля’, *alçak bulutlar* ‘низькі хмари’, *alçak kıyı* ‘пологий берег’ (третій тип уживань).

Синонімом *alçak* у перших двох прототипових предметних контекстах може виступати прикметник *küçük*: *küçük anten* ‘мала антена’, *küçük dalga* ‘невелика хвиля’, *küçük tepeler* ‘малі пагорби’, *küçük masa* ‘малий стіл’, *küçük sandalye* ‘малий стілець’ тощо.

Розширені контексти. У розширених метонімічних непредметних контекстах *yüksek* використовують за аналогією з третім – дистантним – типом уживань, пор.: *yüksek uçuş* ‘високий політ’

(зсув дієслова *lütati*, пор.: *lütak високо летить*), а також: *yüksek enflasyon* ‘висока інфляція’, *çok yüksek dayançlı çelik* ‘сталь дуже високої міцності’, *yükses ses* ‘високий голос, звук’, *yüksek ton* ‘високий тон’, *yüksek basınç* ‘високий тиск’, *yüksek sıcaklık* ‘висока температура’, *yüksek ateş* ‘гарячка, жар = висока температура тіла’, *yüksek gerilim* ‘висока напруга’, *yüksek sıklık* ‘висока частота’, *yüksek hız* ‘висока швидкість’, *yüksek gelirler* ‘високі доходи’, *yüksek faiz/üremli para* ‘високі відсотки’, *yüksek mahsul* ‘високий врожай’ – усе, рівень чого може бути відображено на шкалі приладу чи графіка високо над основою, загальноприйнятою точкою відліку.

Синонімів у розширених непередметних контекстах *yüksek* (високий) не має. Схожі на перший погляд контексти з *büyük* ‘великий’ не є синонімічними, пор.: *büyük hasat* ‘великий врожай’, на відміну від *yüksek hasat* ‘високий врожай’, – це великий об’єм зібраної продукції, тобто прототипово предметний контекст.

Антонімом до *yüksek* ‘високий’ у розширених непередметних контекстах виступає прикметник *alçak* ‘низький’: *alçak basınç* ‘низький тиск’, *alçak gerilim* ‘низька напруга’, *alçak sıklık* ‘низька частота’, *alçak uçuş* ‘низький політ’, *alçak ton* ‘низький тон’, *alçak ses* ‘низький голос/звук’, *alçak ateş* ‘низька температура тіла’, *alçak hız* ‘низька швидкість’, *alçak puan* ‘низький бал/оцінка’.

Метафоричні контексти. У метафоричних контекстах усі “порушення” топологічних обмежень на тип імені у сполучуваності прикметника *yüksek* вкладаються в схему його прототипових предметних уживань: *yüksek fikir* ‘високі думки’, *yüksek duygular* ‘високі почуття’, *yüksek ahlak* ‘висока мораль’, *yüksek manevra* ‘високий маневр’, *yüksek okul* ‘вища школа’ уявляються вертикально витягнутими “стрижнями”, або “шпилями”, вартість яких прямо залежить від їхньої висоти, оскільки за людськими уявленнями вищий об’єкт сприймався як якісніший: *високе дерево* дає більше плодів та матеріалу для господарських потреб тощо; *yüksek makam* ‘високий посадовець’, *yüksek fiyatlar* ‘високі ціни’, *yüksek komedia* ‘висока комедія’ *yüksek eğitim* ‘висока освіта’, *yüksek kültürü* ‘висока культура’, *yüksek söz* ‘високе слово’ уявляються об’єктами, що перебувають на великій відстані вгорі, оскільки у людському розумінні предмети, які розташовувалися високо і їх було важко досягнути, наприклад, плоди на дереві, а

також були поза людським впливом, наприклад, *хмари, зорі, Бог*, уявляли на значній висоті.

Синоніми *yüksek* у метафоричних контекстах не вживаються.

Антонімом до *yüksek* у тих метафоричних контекстах, де ступінь ідіоматичності дозволяє градацію ознаки, виступає прикметник *alçak*: *alçak adam* ‘низька/підла людина’, *alçak asıl* ‘низького походження’, *alçak kadın* ‘жінка поганої поведінки’, *alçak gönül* ‘низька душа’.

Викладений матеріал становить фрагмент функціональної типології просторово-кількісної семантики турецької мови. На відміну від традиційних структурних методик відтворення семантики, описаний фрагмент відповідає трьома важливим критеріям подання матеріалу в сучасних словниках:

1) на відміну від традиційної лексикографії, яка орієнтувалася на опис окремого слова як самостійного об’єкта дослідження, на перший план виходить представлення класів слів, об’єднаних за однією або кількома ознаками;

2) поруч із поданням змісту смислових та лексичних одиниць мови представлено семантичні зв’язки між ними;

3) вказано на умови реалізації даної форми, коли за певним значенням ми можемо побудувати відповідну йому форму та певній формі приписати її значення.

ЛІТЕРАТУРА

Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-романских языков). Москва, 1978.

Гумовская Г. Н. К исследованию номинативного аспекта прилагательного HUGE // Функциональные и структурные особенности номинативных единиц в языках различных типов: Межв. сб. / Отв. ред. Р. М. Бирюкович. Саратов, 1987.

Журинский А. Н. О семантической структуре пространственных прилагательных // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. Москва, 1971.

Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики. Киев, 1989.

Морковкин В. В. Сочетаемость свойства и проблема их системной лексикографической интерпретации // Сб. научн. тр.

Московского гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. Проблемы сочетаемости слов. 1979. Вып. 145.

Рахилина Е. В. Атрибутивные конструкции с русскими прилагательными размера: частный случай // **Nazwy barw i wymiarów / Colour and measure terms** (Stockholm Slavic Papers 6). Stockholm, 1997.

Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // *Щерба Л. В.* **Избр. работы по русскому языку.** Москва, 1957.

Bierwisch M., Lang L. Somewhat longer – much deeper – further and further: Epilogue to the dimensional adjective project // Ed. by Bierwisch M., Lang L. **Dimensional adjectives: grammatical structure and conceptual interpretation.** Berlin-New York-Heidelberg, 1989.

Büyük türkçe sözlük (Электронный ресурс) / Büyük türkçe sözlük. – Режим доступа: <http://www.tdk.org.tr>

Talmy L. How language structures space // **Spatial orientation: theory, research, and application** / H. Pick, L. Acredolo (eds.). New York, 1983.